

УДК 316.74:2

*М.Паращевін,
кандидат соціологічних наук*

ЧИ ВПЛИВАЄ РЕЛІГІЙНІСТЬ НА МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНУ ГОТОВНІСТЬ ДО МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ?

Аналізується зв'язок між релігійністю та інтерналізацією цінностей, які сприяють готовності до модернізації нашої країни в соціально-політичній та соціально-економічній сферах. Демонструється, що наявні дані опитувань населення спростовують гіпотезу щодо як позитивного, так і негативного впливу релігійності на сприйняття модернізаційних процесів.

Keyword: religiosity, values, modernization.

Ключові слова: релігійність, цінності, соціальна модернізація.

Ключевые слова: религиозность, ценности, социальная модернизация.

Розглядаючи проблему розвитку країн “третього світу”, представники політичної та наукової спільнот цих країн, мабуть, найчастіше звертаються до ідеї модернізації (буквально, “осучаснення”). Причому модернізація розуміється переважно як рух навздогін розвинених країн “першого світу”, і вважається, що здійснювати такий рух потрібно тими ж шляхами і способами, які використовували ці розвинені країни (ми не торкаємося тут альтернативних концепцій модернізації). До того ж йдеться про модернізацію комплексну, тобто здійснювану не лише в сфері економіки (через утвердження ринкової економіки та права приватної власності, створення можливостей накопичення капіталу), а й у сфері політики (створення і ефективна діяльність демократичної системи західного зразка) та сфері соціальній (системі відносин між соціальними

групами). Основою всього цього вважається створення відповідних інститутів та систем правил, наявність відповідних матеріальних та інтелектуальних ресурсів, а також сформованість у широких мас населення морально-психологічної готовності до відповідних змін у всіх сферах суспільного життя, підтримки відповідних реформ та активної участі в їх проведенні (або принаймні, у відсутності активного спротиву). Така морально-психологічна готовність визначається комбінацією соціокультурних факторів, одним з яких може бути релігія, зокрема, ті ціннісно-нормативні комплекси, які вона продукує і підтримує. Тобто йдеться про непрямий вплив релігії на сприйняття процесів модернізації. Саме до цього питання й звернемося в даній статті.

Передусім необхідно сказати, що є різні оцінки значення релігійності як такої, та належності до тієї чи тієї конкретної релігії, для здійснення модернізації певного суспільства. З одного боку, релігія може розглядатись як завада на шляху до модернізації. Причиною такої оцінки є принципова відмінність орієнтацій на релігію та модернізацію. Релігія за своєю суттю спрямована на “вічні” цінності, тож для неї природною є орієнтація на традицію, збереження того, що вже є. Модернізація ж вимагає розриву з традицією, орієнтації на нове. Вона, власне, і є перетворенням “традиційного” суспільства на “модерне”; релігія ж тісно пов’язана саме із традиційним суспільством та захищає його. Якщо згадати європейську історію, модернізація там збігалася з втратою релігією своєї соціальної значущості, і навіть інтелектуальною боротьбою з пануванням релігії в ідеологічній сфері.

З другого боку, в західній соціології закладена міцна традиція приписування різним віросповіданням різного ступеня впливу на здійснення модернізаційних процесів. Тобто є ідея, що певні релігійні напрями, навпаки, виступали потужним фактором модернізації економічної системи. Найбільш відомим у цьому напрямі є аналіз Максом Вебером ролі протестантизму в розвитку європейсько-

американського капіталізму [1]. Вернер Зомбарт аналізував роль католицизму у капіталістичній модернізації [2]. Що ж до переважаючого в нашій країні православ'я, то можна зустріти оцінки його як перепони модернізації як економічній, так і соціокультурній, внаслідок своєї зосередженості на традиції та неготовності до швидких змін.

Проте тут необхідно зважати на один важливий момент, а саме соціальну значущість релігії в суспільстві. І висновки щодо релігії чи то як перешкоди для модернізації, чи то як чинника модернізаційних змін робилися щодо тієї ситуації, коли релігія була однією з найпотужніших ідеологічних сил (а певний період навіть єдиною такою силою). Відповідно релігійні настанови і вимоги дійсно могли сприяти або перешкоджати сприйняттю модернізаційних змін. Сучасний світ є значною мірою секуляризованим; тобто релігія перетворилася на одну зі сфер життя, причому далеко не найзначущішу. Тож і висновки щодо її антимодернізаційного потенціалу, або здатності сприяти модернізації, потребують додаткової перевірки на емпіричних даних. Тому для вирішення нашого завдання проаналізуємо зв'язок релігійності населення нашої країни з орієнтаціями на ті цінності, які сприяють активному включенню людини в економічні та політичні процеси, спрямовані на модернізацію України. Тобто будемо виходити з гіпотези, що за наявності впливу релігії на формування тих цінностей, які співвідносяться з модернізаційними вимогами, мають фіксуватися відмінності в ступені вираженості цих цінностей у групах релігійних та нерелігійних осіб¹.

Отже, об'єктом нашого аналізу є взаємозв'язок релігії та ціннісних орієнтацій населення України. Предметом – зв'язок релігії з тими цінностями, які сприяють/перешкоджають процесам модернізації. Метою статті є визначення на основі аналізу даних масових опитувань на-

¹ Наявність або відсутність релігійності фіксується на основі самоідентифікації респондентів.

селення України міри відмінностей між групами релігійних та нерелігійних осіб у сприйнятті тих цінностей, які сприяють/перешкоджають процесам модернізації.

В опитуванні-омнібусі 2011 р., організованому Інститутом соціології НАН України², ставилися кілька запитань, де респондентів просили оцінити міру достатності тих знань, які сприяють активному включенню в сучасне життя, а саме міру достатності сучасних політичних та економічних знань, і вміння жити в сучасних суспільних умовах. Якщо порівняти відповіді на ці запитання релігійних та нерелігійних респондентів, то виявиться, що відмінностей між цими групами за розподілами відповідей на вказані запитання практично немає (табл. 1).

Таблиця 1

Чого Вам не вистачає? (2011 р., %)

		Нерелігійні	Релігійні
Вміння жити в нових суспільних умовах	Не вистачає	32,9*	40,1*
	Важко сказати, вистачає чи ні	28,5	25,6
	Вистачає	33,9	29,4
	Не цікавить	4,7	4,9
Сучасних економічних знань	Не вистачає	31,1	33,7
	Важко сказати, вистачає чи ні	21,2	20,1
	Вистачає	21,5	22
	Не цікавить	26,2	24,1
Сучасних політичних знань	Не вистачає	25,5	24,6
	Важко сказати, вистачає чи ні	17,4*	23,3*
	Вистачає	26,7	22,2
	Не цікавить	30,5	29,8

*Відмінності відсотків є статистично значущими на рівні 0,05

² Загальнонаціональне опитування проведене Центром соціальних та маркетингових досліджень «СОЦИС» з 5 по 16 травня 2011 р.; на всій території України опитано 3200 осіб; вибірка є репрезентативною за параметрами віку та статі для населення віком від 18 років.

Як бачимо, практично у всіх випадках (крім нестачі вміння жити в нових суспільних умовах, і невизначеності щодо оцінки своїх політичних знань) відмінності є незначними (і статистично не значущими). Можна було б припустити, що такого загального погляду недостатньо, оскільки, з одного боку, рівень достатності сучасних знань та вміння жити в сучасних умовах є меншим серед осіб старшого віку, і більшим серед молоді, з другого – частка релігійних є більшою серед осіб старшого віку і меншою серед молоді, тобто відмінності вікові та конфесійні накладаються і взаємопогашаються. Але якщо ми розглянемо відмінності за цими запитаннями між релігійними і нерелігійними респондентами в різних вікових групах, то картина спостерігатиметься аналогічна.

Крім наявності сучасних знань у різних сферах, респондентів просили також оцінити достатність чи недостатність у них таких характеристик, як рішучість щодо захисту своїх прав та інтересів, ініціатива та самостійність у розв'язанні життєвих проблем. Ці характеристики є одними з найважливіших для успішного пристосування до модерного світу. Якщо провести порівняння розподілів відповідей на ці запитання між релігійними і нерелігійними респондентами, то так само, як у випадку із наявністю необхідних у модернізованому світі знань, відмінності за важливими для модернізації соціально-психологічними характеристиками практично не фіксуються (а там, де вони наявні, вони є невеликими) (табл. 2).

Таблиця 2

Чого Вам не вистачає? (2011, %)

		Не релігійні	Релігійні
<i>Рішучості в досягненні захисту своїх прав та інтересів</i>	Не вистачає	33	36,8
	Важко сказати, вистачає чи ні	22,7	26,6
	Вистачає	35,6*	29,1*
	Не цікавить	8,7	7,4
<i>Ініціативи та самостійності в вирішенні життєвих проблем</i>	Не вистачає	27,9	31,4
	Важко сказати, вистачає чи ні	22,2	22,5
	Вистачає	45,6	41,4
	Не цікавить	4,2	4,7

*Відмінності відсотків є статистично значущими на рівні 0.05

Ще однією важливою складовою модернізованих суспільств є розвинене так зване громадянське суспільство, тобто сукупність добровільних об'єднань громадян, які, з одного боку, контролюють державу, не дозволяючи їй узурпувати права громадян, а з другого – допомагають державі, беручи на себе розв'язання різноманітних повсякденних проблем людей, тим самим звільняючи державу від дрібниць, даючи їй можливість зосереджувати зусилля та ресурси на вирішенні стратегічних завдань. Говорячи про модернізацію нашої країни, слушно висувають вимогу розвитку громадянського суспільства, і відзначають нинішню його слабкість в Україні. Тому, розглядаючи питання можливого впливу релігії на сприйняття процесів модернізації, не можна оминати і взаємозв'язку релігійності із залученням до діяльності громадських організацій.

В аналізованому нами опитуванні 2011 р. ставилося запитання “Членом якої з громадських чи політичних організацій Ви є?”. Якщо порівняти за цим показником релігійних та нерелігійних респондентів, то виявиться, що статистично значущих відмінностей не фіксуватиметься. Отже, і тут можемо припустити, що значущими для залучення до громадянської активності є інші фактори, а не цінності, пов'язані з релігією (табл. 3).

Таблиця 3

**Належність до громадських чи політичних організацій
(2010 р., %)**

Наявність релігійних переконань	Належать до якоїсь організації	Не належать до жодної організації	Важко відповісти/ Відмова
Нерелігійні	9,2	87,3	3,5
Релігійні	11,3	85,1	3,6

Крім проаналізованого вище опитування, можемо скористатися даними репрезентативного опитування населення України 2010 р., здійсненого в межах моніторингового проекту Інституту соціології НАН України “Соціологічний

моніторинг: динаміка змін”. У цьому опитуванні також містилося кілька запитань, відповіді на які можна розглядати як індикатори соціально-психологічної готовності до включення в модернізаційні проекти.

Передусім це запитання “*Чим насамперед є для Вас оточуючий світ?*” (з варіантами відповідей “Предметом для міркувань”, “Полеми дій, активності”, “Джерелом задоволення”, “Місцем мого існування”, “Джерелом неприємностей”). Якщо порівняти відповіді на це запитання, що їх давали релігійні та нерелігійні респонденти, то значущих відмінностей стосовно варіанта, який цікавить нас з огляду на досліджувану тему (а саме сприйняття світу як сфери активності та дій, адже саме таке ставлення до життя корелює з вимогами модернізації) в цих групах респондентів не виявиться (табл. 4).

Таблиця 4

Чим, насамперед, є для Вас оточуючий світ? (2010 р., %)

Наявність релігійних переконань	Предметом для міркувань	Полеми дій, активності	Джерелом задоволення	Місцем мого існування	Джерелом неприємностей
Не релігійні	16,2	19	5,7	56,7	2,4
Релігійні	11,2	19,5	7,4	59,7	2,2

Ще одним запитанням, в якому фіксували установки, що значною мірою визначають активність чи пасивність у житті, є запитання “*Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?*” з варіантами відповідей, пов’язаних із різною мірою залежності життя людини від неї самої чи від зовнішніх обставин. І в розподілах відповідей на це запитання також статистично значущих відмінностей між релігійними та нерелігійними респондентами не спостерігається; співвідношення уявлень про особистий вплив на життя і про вплив зовнішніх обставин серед релігійних та нерелігійних осіб є практично однаковим (табл. 5).

Ще однією перешкодою (або підмогою) у реалізації модернізаційних проектів є сприйняття одних з найважливіших

Таблиця 5

Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя? (2010 р., %)

<i>Наявність релігійних переконань</i>	Здебільшого від зовнішніх обставин	Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	Здебільшого від мене
Не релігійні	14,2	32,7	28	13,7	11,4
Релігійні	16,3	30,3	31,6	11,3	10,4

підвалин розвинуеного капіталістичного суспільства, а саме приватного підприємництва та приватної власності на засоби виробництва. У моніторинговому опитуванні 2010 р. ставилися запитання щодо ставлення до розвитку приватного підприємництва та приватизації великих і малих підприємств та землі. У цьому випадку релігійність також не виявилася фактором, який би визначав гірше чи краще сприйняття цих процесів. Щодо всіх цих запитань статистично значущих відмінностей між релігійними та нерелігійними респондентами не виявлялося (табл. 6, 7).

Таблиця 6

Ставлення до приватизації великих/малих підприємств та землі (2010 р., %)

		<i>Наявність релігійних переконань</i>	
		Нерелігійні	Релігійні
<i>Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) великих підприємств?</i>	Скоріше негативно	61	62,2
	Важко сказати, негативно чи позитивно	23,3	25
	Скоріше позитивно	15,7	12,8
<i>Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) малих підприємств?</i>	Скоріше негативно	30,1	28,3
	Важко сказати, негативно чи позитивно	30,1	31
	Скоріше позитивно	39,7	40,7
<i>Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) землі?</i>	Скоріше негативно	50,2	52,2
	Важко сказати, негативно чи позитивно	25,4	23,4
	Скоріше позитивно	24,4	24,4

Таблиця 7

**Як Ви ставитесь до розвитку приватного підприємництва
(бізнесу) в Україні?**

Наявність релігійних переконань	Характер сприйняття				
	Зовсім не схвалюю	Скоріше не схвалюю	Важко сказати, схвалюю чи не схвалюю	Скоріше схвалюю	Цілком схвалюю
Нерелігійні	11	11	21,1*	34,9	22*
Релігійні	6,5	13,1	26,2*	35,5	18,7*

*Відмінності є статистично не значущими на рівні 0,05

Логічним продовженням позитивного ставлення до приватного підприємництва є бажання відкрити власну справу (тобто самому стати підприємцем). Відомо, що у розвинених країнах значну частину ВВП та робочих місць створюють саме дрібні підприємці, тож стимуляція приватного підприємництва є однією з важливих складових модернізації України. Одним із факторів реалізації підприємницького потенціалу населення є психологічна готовність до цієї ризикованої діяльності. І тут так само, як і у попередніх запитаннях, значущих відмінностей у подібній готовності між релігійними та нерелігійними особами не спостерігається (тобто можна припустити, що релігійний чинник тут не є впливовим) (табл. 8).

Таблиця 8

**Чи хотіли б Ви відкрити свою справу (власне підприємство,
фермерське господарство тощо)? (2010, %)**

Наявність релігійних переконань	Ні	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так	Так
Нерелігійні	27,1	8,6	10,5	19	34,8*
Релігійні	28,8	9,3	13,2	18,7	30*

*Відмінності є статистично не значущими на рівні 0,05

Ще однією важливою складовою модернізаційних проєктів, зв'язок релігійності з якою варто розглянути, є тех-

нічна та комп'ютерна грамотність. Адже сучасний світ неможливо уявити без комп'ютерів, і вміння населення працювати з ними є важливою передумовою швидкого наздоганяльного розвитку для будь-якої країни. Проте і за цим параметром ми не спостерігаємо значущих відмінностей залежно від факту релігійності. Тобто міра поширення комп'ютерної грамотності є практично однаковою і серед релігійних і серед нерелігійних осіб (табл. 9).

Таблиця 9

Чи вмієте Ви користуватися комп'ютером? (2010, %)

Наявність релігійних переконань	Рівень вмінь			
	Не вмію і ніколи не користуюсь	Вмію працювати на комп'ютері, іноді користуюсь	Вмію і постійно використовую в роботі	Інше
Нерелігійні	54,0	29,4	16,6	0
Релігійні	54,6	29,6	15,1	0,8

І так само немає значущих відмінностей у рівні залучення до іншого знакового явища сучасності – Інтернету. І серед релігійних, і серед нерелігійних частки тих, хто користується або не користується цим видом зв'язку, практично не відрізняються.

Ще одним моментом, на який необхідно звернути увагу, є потенційні відмінності у сприйнятті модернізаційних процесів між представниками різних церков. Можна почути думку, що панівне в нашій країні православ'я саме внаслідок своєї особливої традиційності, ортодоксальності є значною перешкодою на шляху модернізації. Для перевірки такого припущення необхідно порівняти за розглянутими вище запитаннями (що фіксують різні характеристики, здатні сприяти або перешкоджати перетворенню людини на суб'єкта модернізаційних практик) респондентів, які визначили себе як православних та греко-като-

ликів, а також порівняти представників обох цих конфесій із нерелігійними особами.

Якщо провести таке порівняння, то виявиться, що за переважною більшістю розглянутих запитань немає відмінностей ані між православними та греко-католиками, ані між представниками кожної з цих конфесій та нерелігійними особами. Відмінності між православними та греко-католиками мали місце лише стосовно сприйняття приватизації землі та рівня вмінь користування комп'ютером. Щодо першого, то серед греко-католиків, порівняно із православними, була більшою частка позитивно налаштованих до приватизації землі. Щодо другого, то серед греко-католиків виявилася більшою, порівняно із православними, частка осіб, які не вміють користуватися комп'ютером і ніколи ним не користувалися.

Проте у випадку із рівнем комп'ютерної обізнаності ймовірніше значення має не конфесійна належність, а місце проживання респондентів. Адже у нашій вибірці серед греко-католиків, порівняно із православними, є більшою частка осіб, які проживають у селах (це пов'язано із тим, що греко-католики переважно зосереджені в менш урбанізованій частині нашої країни). Тож можемо припустити, що насправді в цьому випадку впливає саме останній чинник, оскільки мешканці сіл значно обмеженіші в доступі до комп'ютерної техніки. І дійсно, якщо порівняти окремо греко-католиків і православних, які проживають у містах та селах, то в кожному з типів населених пунктів відмічені конфесійні відмінності вже не спостерігатимуться.

У випадку зі ставленням до приватизації землі треба відмітити, що вказані відмінності між греко-католиками та православними визначаються лише мешканцями міст; серед представників цих конфесій, які проживають у селах, відмінностей з цього питання немає.

Отже, отримані в опитуваннях нашого населення дані спростовують як твердження про менший модернізаційний потенціал як релігійних людей взагалі (порівняно із

нерелігійними), так і про особливий антимодернізаційний потенціал православ'я. При порівнянні релігійних та нерелігійних осіб за такими важливими для включення в процеси модернізації характеристиками, як наявність вміння жити в сучасних умовах, достатніх сучасних економічних і політичних знань рішучість у захисті своїх прав та інтересів, ініціатива та самостійність у розв'язанні життєвих проблем, оцінка світу як поля активності та дій, уявлення про те, що життя залежить від власних дій людини, а не від зовнішніх обставин, позитивне ставлення до приватизації підприємств та землі, сприйняття приватного підприємництва як такого, та особиста готовність долучатися до підприємницької діяльності, володіння комп'ютерною технікою та долучення до Інтернет не фіксувалося відмінностей ані між релігійними та нерелігійними особами, ані між православними та греко-католиками. Це дає підстави висловити гіпотезу, що релігія для наших громадян є переважно внутрішньою справою відносин із Богом, а не керівним чинником у повсякденній діяльності (принаймні в тому контексті, який нас цікавить). Відповідно і перешкодою, так само як і фактором сприяння, для модернізаційних процесів вона не є.

Література

1. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М.Вебер ; пер. з нім. О.Погорілий. – К. : Основи, 1994. – 261 с.
2. Зомбарт В. Собрание сочинений : в 3 т. Т. 1 : Буржуа: к истории духовного развития современного экономического человека / В. Зомбарт [пер. с нем]. – СПб. : Владимир Даль, 2005. – 637 с.